

1877-1878 ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԶԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԵՒ ԿԱՐԻՆԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՎՐԱՅ

1877 Ապրիլի 12ին Ռուսաստանը պատերազմ յայտարարեց Թուրքիային: Պատերազմն ընթանում էր երկու ռազմաճակատով՝ Բալկանեան, որի գլխավոր հրամանատարն էր ցարի եղբայր Նիկոլայ Նիկոլայեւիչ Ռոմանովը (Թուրքական 160 հազարանոց բանակի ղեմ ունէր 185 հազարանոց բանակ), եւ Կովկասեան, որի գլխավոր հրամանատարն էր Կովկասի փոխարքայ Միխայիլ Նիկոլայեւիչ Ռոմանովը՝ ցարի միւս եղբայրը, որ ունէր 70 հազարանոց բանակ՝ Թուրքական 55 հազարանոց բանակի ղեմ: Կովկասեան ռազմաճակատի կորպուսի հրամանատարն էր Լոռիս-Մեւիքովը:

Միջայէլ Տարիելի Լոռիս-Մեւիքովը ծնուել էր 1825ին Թիֆլիսում: Սովորել է Լազարեան ճեմարանում, հեծելազօրի իւնկերների դպրոցում: 1840ին մասնակցել է Շամիլի գլխավորած լեռնականների ղեմ պայքարին: 1853-1856 մասնակցել է Բայանդուրի, Ալեքսանդրապոլի, Կարսի ճակատամարտերին եւ ստացել զեներալ-մայորի կոչում: 1860-1873 նշանակուել է Հարաւային Դաղստանի զինուորական պետ, Դերբենդի քաղաքապետ, Թերեքի մարզի պետ: 1877-1878 Ռուս-թուրքական պատերազմում Կովկասեան առանձին կորպուսի հրամանատարն էր: Ակտիւ մասնակցութիւն է ունեցել Արդահանի գրոհին, Ալաջայի բարձունքներում մղուած մարտերին, Վանը բռնագրաւած Թուրքական բանակի ջախջախմանը: 1878ին ստացել է կոմսի տիտղոս: 1879ին նշանակուել է Աստրախանի, Սարատովի, Սամարայի, Խարկովի ժամանակաւոր զեներալ նահանգապետ: 1880 Փետրուարի 12ին Ալեքսանդր Բ.ի հրամանով նշանակուել է Գերագոյն կարգադրիչ յանձնաժողովի նախագահ, ապա, իր առաջարկով, յանձնաժողովի ցրումից յետոյ, նշանակուել է Ռուսական կայսրութեան ներքին գործերի նախարար: Ի տարբերութիւն

վարուող դաժան քաղաքականութեան՝ Լոռիս-Մելիքովն աւելի լայնախոս է տրամադրուած եղել յեղափոխականների ու յեղափոխական շարժումների նկատմամբ: Ժողովրդի տնտեսական վիճակի բարելավման, քաղաքական բնագաւառում բարեփոխումներ կատարելու առաջարկով նախագծեր է ներկայացրել ցարին: 1881 թուականին, երբ դահ բարձրացաւ Ալեքսանդր Գ.-ը, Լոռիս-Մելիքովը պաշտօնաթող եղաւ ու հեռացաւ Ռուսաստանից՝ իրեն նուիրելով յուշեր գրելուն: Արժէքաւոր են յատկապէս նրա «Կովկասեան կառավարիչների մասին» 1776ից մինչեւ դարի վերջը», «Նիւթեր Հաջի Մուրադի մասին» եւ «Երկտող Թերեֆի մարզի կացութեան մասին» յուշերը:

Ժամանակակիցները Լոռիս-Մելիքովին ներկայացրել են որպէս ռազմական գործին քաջատեղեակ, տաղանդաւոր հեծելազօրային հրամանատար: Լոռիս-Մելիքովի կերպարը առաւել բացայայտուեց ներքին գործերի նախարարի պաշտօնում: Յիշեցնենք նաեւ, որ Ռուսական կայսրութեան պատմութեան մէջ եզակի դէպք էր, երբ որեւէ այլազգի ղեկավարում էր այդչափ կարեւոր բնագաւառ:

Լոռիս-Մելիքովը վախճանուել է Նիցցայում, 1888:

Ռուսական 52 հազարանոց կորպուսը բաժանուած էր երեք ուղղութիւններին՝ Ալեքսանդրապոլ - Կարս (կենտրոնական, 27000 զինուոր), աջ թեւ՝ Ախալցխա - Արդահան (12000 զինուոր, գեներալ Դեւել) եւ ձախ թեւ՝ ուր կենտրոնացուած էր Երեւանեան ջոկատը, 13000 զինուոր՝ Տէր-Ղուկասովի հրամանատարութեամբ:

Արշակ Երուսթիւնի Ղուկասովը ծնուել է 1819ին Թիֆլիսում: Սովորել Ներսիսեան դպրոցում, ապա՝ 1839ին աւարտել է Պետերբուրգի Հաղորդակցութեան Ճանապարհների ինստիտուտը: 1842-1850 աշխատել է Կովկասում եւ մասնակցել ռազմավարական ճանապարհի շինարարութեանը: 1850ին անցել է զինուորական ծառայութեան: 1852ին Ապշերոնեան գնդի 3րդ գումարտակի հրամանատարի օգնականն էր, ապա՝ հրամանատարը: 1865ին ստացել է գեներալ-մայորի կոչում եւ նշանակուել 19րդ հետեւակային զօրամասի հրամանատարի օգնական: 1869ի Մարտից դեկտեմբրին էր 38րդ հետեւակային զօրամասը: 1877-1878ի պատերազմում աչքի է ընկել Բայազետի, Դիադինի, Ղարաքիլիսայի, Ալաշկերտի, Զեդեկանի գրաւումների ժամանակ: 1877 Յունիսի 4ին Դրամդաղի, Յունիսի 9ին Դհարի ճակատամարտերում պարտութեան է մատնել թուական գերակշռութիւն ունեցող թշնա-

մուն: Պատերազմների պատմութեան մէջ անօրինակ սխրանք էր Տէր-Ղուկասովի Յունիսի 16-24ը տեւած նահանջը: Ռազմական պատմաբաններն այդ նահանջը համեմատում են պատմիչ եւ զօրավար Քսենոփոնի ն.թ. 401-400 նահանջի հետ: Նահանջն առաւել ծանր էր, քանի որ ջոկատում կար 600 հիւանդ ու վիրաւոր, մազապուրծ 2500 հայ ընտանիք: Հայրենակիցներին զօրքի հետ տանելը լի էր մեծագոյն դժուարութիւններով: Ի վերջոյ, Տէր Ղուկասովը կայացնում է ճակատագրական վճիռ՝ յայտարարելով, «Կ'ապրեմք, թող մեզ հետ ապրեն, կը մեռնենք, թող մեզ հետ մեռնեն»: 1878 Յունուարից գեներալ-լեյտենանտ (կոչումն ստացել է 1876ին) Տէր-Ղուկասովը նշանակւում է Ախալցխայի ուղղութեամբ գործող ռուսական զօրքերի հրամանատար: Պատերազմի աւարտից յետոյ նշանակւում է Անդրկովկասեան զօրքերի հրամանատար, ապա՝ Կովկասեան Բ. կորպուսի հրամանատար:

Տէր-Ղուկասովը մահացել է 1881ին եւ թաղուել Թիֆլիսի հայկական եկեղեցու բակում:

1877 Ապրիլի 15ին սկսուեց Երեւանեան ջոկատի յարձակումը: Մինչեւ Յունիսի 13ը ռուսական զօրքերը գրաւեցին Բայազետը, Դիադինը, Ղարաքիլիսան, Ալաշկերտը, Արդահանը: Մայիսի 20ին պաշարուեց Կարսը, Յունիսի 4ին Տէր-Ղուկասովը փայլուն յաղթանակ տարաւ Դրաղաղի լեռներում կայացած ճակատամարտում: Թուրքերը, փորձելով կանգնեցնել ռուսական առաջխաղացումը՝ գերակշիռ ուժերով, Մուխտար փաշայի գլխաւորութեամբ ացնում են յարձակման եւ Զեւինի մօտ ծանր հարուած հասցնում գեներալ Գեյմանի զօրախմբին, որից յետոյ ռուսական «Կենտրոն» զօրախումբը կազմակերպում է հարկադրական նահանջ: Տէր-Ղուկասովի ջոկատի համար ստեղծւում է շրջապատման վտանգ: Լոռիս-Մելիքովի հրամանով, Յունիսի 16-24ը իրականացւում է ներքոյիշեալ յայտնի նահանջը:

Թուրքական յարձակման արդիւնքում սկսւում է Բայազետի հերոսական պաշտպանութիւնը, որ գլխաւորում էր կապիտան Յոդոօր Շտոկուիչը: Ռուսական փոքրաթիւ կայազօրին միացած հայ կամաւորները ռազմամթերքի ու սննդամթերքի սղութեան պայմաններում որոշում են պայքարել մինչեւ վերջ: Պաշարուածները մի քանի անգամ փորձ են անում տեղեկութիւն հասցնել Տէր-Ղուկասովին, սակայն բանազնացներն ընկնում են թշնամու ձեռքն ու սպանւում: Ի վերջոյ, տեղանքին քաջ ծանօթ, քրդերէնին լաւ տիրապետող հայ կամաւոր Սամսոն Տէր-Պօղոսեանին

յաջողում է անցնել պաշարման գիծը եւ լուրը հասցնել Տէր-Ղուկասովին: Քաջարի գեներալը, լսելով Բայազետի պաշպանների օրհասական վիճակի մասին, ոգեշունչ ելույթով դիմում է իր ջոկատի մարտիկներին՝ խօսքն աւարտելով ահարկու գոչիւնով. «Գնանք նրանց հետ մեռնելու»:

Յունիսի 28ին, ութժամեայ հերոսամարտի արդիւնքում թուրքական զորքերը ջախջախում են, եւ Բայազետը ազատագրւում է պաշարումից: Բայազետի համար մարտերն իրենց արտացոլումն են գտել մեծ վիպասան Բաֆֆու «Խենթը» վէպում, որի գլխավոր հերոս Սամսոն Տէր-Պողոսեանը՝ «Խենթ» անունով, դարձաւ հայ ազատագրման պայքարի ռահիւրաններից մէկը:

Բայազետի ազատագրումը Մուխտար փաշայի պատերազմական գործողութիւններում բեկում մտցնելու ծրագրին հասցուած առաջին ծանր հարուած էր: 1877ի Սեպտեմբեր-Նոյեմբեր ամիսներին ռուսական զորքերը նոր յաղթանակներ տարան Ալաշայի բարձունքում, Դեւէ-Բոյնում: Իսկ նոյեմբերի 5-6ին, երկօրեայ մարտերից յետոյ՝ ռուսները գրաւեցին անառիկ համարուող Կարսի ամրոցը եւ, յաղթահարելով սառնամանիքը՝ շարժուեցին դէպի Կարին (էրզրում), որ առանց դիմադրութեան յանձնուեց 1878 Փետրուարի 8ին:

Ռուսական զորքերի կովկասեան ռազմաճակատում ձեռք բերած յաջողութիւնների մէջ իրենց ծանրակշիռ աւանդ ունեն ռուսական բանակի հայազգի գեներալներ Լոռիս-Մելիքովը, Արշակ Տէր-Ղուկասովը, Լազարեւը՝ Կարսի հերոսը, Շելկովնիկովը, Ալխազովը, Քիշմիշեւը:

Պատերազմին իրենց քաջարի մասնակցութիւնը բերեցին հայ կամաւորները, որոնց թիւը հասնում էր 15-20 հազարի: Նրանք մասնակցեցին գրեթէ բոլոր ճակատամարտերին: 2400 հայ կամաւոր պարգեւատրուեց չքանչաններով եւ մեդալներով: Ռուսական հրամանատարներից շատերն իրենց երախտիքի խօսքերն ուղղելով հայ կամաւորներին՝ ընդգծում են նրանց հաւատարմութիւնը, դիմացկունութիւնը, արիւթիւնն ու անձնուիրութիւնը, առանձնակի գնահատանքի եւ շնորհակալանքի արժանացնելով հասարակ հայ գիւղացիներին, որոնք իրենց սննդի վերջին պաշարները, անասնակերը առանց խնայելու տրամադրում էին ռուսական բանակին: Բարոյապէս, ֆիզիկապէս ու տրնտեսապէս իր մասնակցութիւնը բերելով պատերազմական գործո-

դուլթիւններին հայուլթիւնը ապագայ յաղթանակի հետ էր կապում բազմաչարչար հայրենիքի ազատագրումը:

Սակայն հայ ժողովրդի նուիրական ձգտումներն այս անգամ էլ մնալու էին անկատար, որովհետեւ թէ ցարիզմը, թէ նրա եւրոպական գործընկերներն ու հակառակորդները բոլորովին էլ մտադրուլթիւն չունէին լուծում տալ իրենց մեղքով աւրիւնլուայ Հայկական հարցին:

Թուրքական խօսարանի 1877 Ապրիլի 13ի նիստում, երբ յայտարարուեց պատերազմի մասին, հայ պատգամաւորների քննարկումներից յետոյ, արեւմտահայուլթիւնը հրաժարուեց պատերազմին մասնակցել, առաւել եւս՝ զէնք գործադրել Ռուսաստանի դէմ:

Այս հարցերի քննութեան շուրջը ծագած վէճերը նոր-նոր էին բորբոքուում, երբ նոյն թուականին Վաղարշակերտի (Ալաշկերտ) հովտի հայկական 24 գիւղերի բնակչութեան զարհուրելի կոտորած տեղի ունեցաւ եւ ջարդի ահաւոր տպաւորութիւնը «մեղմացնելու» նպատակով արինախում սուլթանն ընդունեց Ներսէս Վարժապետեան պատրիարքին: «Սրտաքաց» զրոյց ունենալով պատրիարքի հետ՝ «մի մըջիւն» անգամ չսպանած սուլթանը նրան յանձնեց կառավարական պարգեւը եւ «շնորհակալութիւնը» յայտնեց հայ ժողովրդի վերաբերմունքի համար:

Կանխազգալով պատերազմի դժուարութիւնները՝ ռխակալ սուլթանը ցանկանում էր սիրաշահել արեւմտահայութեանը, նըրան մոռացնել տալ դարաւոր ճնշման ու հալածանքների փաստերը եւ պատրիարքի օգնութեամբ արեւմտահայ ուժը օգտագործել յօգուտ Թուրքիայի նպատակների:

Արեւմտահայ ստուար զանգուածները չէին հաւատում սուլթանի խոստումներին եւ կռահեցին նրա խորամանկ քայլերի իմաստը: 1877ի Նոյեմբերի 25ին գումարուած Ազգային ժողովի դռնփակ նիստում քննարկուեց 17-45 տարեկան քրիստոնեաներին ընդհանուր զինուորական ծառայութեան կանչելու սուլթանի հրամանը: Ամիրաներն ու երեսփոխանները պնդում էին հրամանին ենթարկուելու տեսակէտը: Ժողովականների մեծ մասը, նրանց հետ նաեւ պատրիարքարան ներխուժած ժողովրդի ներկայացուցիչները, դէմ էին հրամանին ենթարկուելու մտքին: Վէճերն մնացին ապարդիւն, եւ Ազգային ժողովը քննութեան առարկայ հարցի աւթիւ որոշում չկայացրեց:

1877ի Դեկտեմբերի 14ին գումարուեց նոր ժողով, որ մերժեց սուլթանի հրամանը: Արեւմտահայութեանն աննպատակ կորստի տանող սուլթանի փորձերը ձախողուեցին: Առաջարկելով մտնել զինուորական ծառայութեան՝ սուլթանը ձգտում էր արեւմտահայութեանը զրկել դիմադրողականութիւնից, օգտագործել նրա կարող ուժերը եւ պատերազմի առիթը ծառայեցնելով իր նպատակներին մէկընդմիջտ լուծել Հայկական հարցը:

Ռուսական բանակներին յաղթարշաւը Բալկանեան եւ Կովկասեան ռազմաճակատներում շրջադարձ կատարեց նաեւ հայ քաղաքական գործիչների հայեացքներում: Ինչպէս վկայում է Կ. Իզմիրեանը, հայ ժողովուրդը միաբանուեց, ազգային ղեկի մօտ կանգնածները մի հոգի դարձան՝ «Այժմ աստ ոչ մի կուսակցութիւն կայ, ոչ վէմ»:

Բոլորի հայեացքներն ուղղուած էին դէպի ռազմաճակատ: Թուրքիայի պարտութեան անխուսափելիութիւնն արագացրեց արեւմտահայ գործիչների կողմնորոշման ընթացքը:

1877 Հոկտեմբերի 21ին Ազգային ժողովի երեսփոխանական ժողովը ընդունում է Հայկական հարցը Ռուսաստանի լուծմանը վստահելու մասին գաղտնի որոշում:

Ժողովում մշակուած է Հայկական հարցի լուծման նոր տարբերակ:

Որոշման մէջ ասուած էր.

«Ա.- Ռուսերու կողմէ չվերադարձուի կրկին Տաւկաց Մեծ Հայքը՝ մինչեւ Եփրատի ափերը: Այդ հողամասերը կցուելով Արաքսեան նահանգին՝ մաս կազմեն Կայսերական իշխանութեան:

Բ.- Եթէ Ռուսաստանը դիտաւորութիւն չունի նոր հողեր գրաւելու, ինչպէս կը լսեմք, Հայաստանի յիշեալ մասին եւ հայ ժողովրդին ալ շնորհուի, այն բոլոր արտօնութիւնները, որ նորին Կայսերական Մեծութիւնը պիտի շնորհէ Պուլկարիոյ եւ Պուլկար ժողովրդին:

Գ.- Եթէ ետ պիտի վերադարձուին այդ հողամասերը Օսմանեան Պետութեան, նիւթական երաշխաւորութիւններ պահանջուին անկէ երկրին քարեկարգութեան եւ հպատակաց հաւասարութեան համար: Այդ քարեկարգութիւններուն մէջ պետք է յիշատակուին.

- Ոստիկանութիւնը մեծ մասամբ պետք է քաղկամայ հայերէն:

- Կանոնաւոր զինուորական կրթութիւն տրուի հայերուն:

- Քուրտերն ու Զեքեֆները բոլորովին հեռանան Հայաստանէն եւ կամ լեռներէն իջնելով քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ՝ կայուն

բնակչութիւն հաստատեն: Որոշ ատենի մը համար ոստիկան չառնուի ամոնցմէն:

- Քաղաքային պաշտօններ յանձնուին հայերուն, առանց խտրութեան: Մասնաւորաբար Հայեր ըլլան կուսակալները եւ գաւառապետները: Այս բոլոր բարեփոխումները գործադրութեան դրուելէ յետոյ միայն Կայսերական զօրքերը պարպեն երկիրը»¹:

Ինչպէս տեսնում ենք, արեւմտահայ Ազգային ժողովը համոզուած չէր, որ Ռուսաստանի օգնութեամբ վերջնական լուծում կը ստանայ Հայկական հարցը:

Այդ պատճառով էլ ժողովի ընդունուած որոշման մէջ կրկնում էին բարենորոգումների ծրագրերի կէտերը, որոնք անպատասխան ու անիրագործելի էին մնացել: Մտնելով պատերազմի մէջ՝ Ռուսաստանը նպատակ ունէր թօթափելու 1856ի Փարիզի ստորագրուիչ պայմանագիրը, դիրքերը ամրացնել Բալկաններում, տիրանալ նեղուցներին:

Բեռլինի կոնգրէսի գումարման լուրը ստանալուն պէս ազգային գործիչները որոշեցին նախնիկ պատրիարք, ճանաչուած քաղաքական ու կրօնական գործիչ Մ. Խրիմեանի գլխաւորութեամբ եւրոպական երկրների ուղարկել պատրիարքարանի պատուիրակութիւնը: Ամիսներ շարունակ եւրոպական պալատները յղելով Հայկական հարցի արդար լուծման խնդրագրեր, Մ. Խրիմեանը հարիւր հազարաւոր անմեղ զոհերի, երեք միլիոն ստրկացուած ժողովրդի համար գուլթ էր աղերսում: Սակայն կարեկցանքը ոտնակոխ էր արւում այնտեղ, որտեղ խօսում էր շահը: Թէեւ եւրոպական երկրները փոքր ու ճնշուած ժողովուրդների ի պաշտպանութիւն խաւաքարտէ սրեր էին ճօճում, բայց դրանք անադմուկ կրակոցներ էին միայն:

«Ճշմարիտ օսմանների» անքուն գերեզմանապահ սուլթանը դիմում էր նոր խաղերի, որպէսզի ձախողի Հայկական հարցի լուծումը: Նա սկզբում դէմ չէր Հայկական պատուիրակութեան առաքելութեանը եւ փայփայում էր այն յոյսը, թէ Հայկական պահանջները խառնաշփոթ կը ստեղծեն ու չի լուծուի նաեւ Բուլղարիայի հարցը: Բայց, երբ որոշակիօրէն պարզուեց, որ բուլղարական հարցը անպայմանօրէն լուծուելու է, սուլթանը պատրիարքից պահանջեց հետ կանչել պատուիրակութեանը:

1 ՄԱՐՈՒԽԱՆ, Հայկական խնդիրներն եւ ազգային սահմանադրութիւնը թուրքիայում (1860-1910), Թիֆլիս 1912, 271:

Թուում էր, թէ հասել է այն ժամանակը, երբ հայ ժողովուրդը եւս թօթափելու է ատելի լուծը: 16-րդ յօդուածը այդ յոյսերի համար կենդանի երաշխիք էր: Սակայն այլ էր իրականում: Բեռլինում ոչ թէ լուծուելու էր հայութեան արդար պահանջը, այլ բռնադատուելու էր այն: Միջազգային դիւանագիտութեան խարդախութիւններին անսովոր հայ գործիչները հաւատում էին դիւանագէտների խաբուսիկ ժպիտներին: Մինչդեռ դրանք միայն բարեկրթութեան արտայայտութիւններ էին, իսկ գործնականում նրանք արիւնոտ սուլթանի բացայայտ ու թաքնուած գործընկերներն էին:

«Սգաւոր Հայաստանի կեցիւմի պատկերը»² հայրենաշունչ գործիչ Մ. Խրիմեանը յոյս ունէր, թէ արցունքի լեզուն կարեկցանք կծնի, տանջահար ժողովրդի հարցի արդար լուծում կը բերի: Բեռլինի կոնգրէսում լուծում էր ոչ թէ ճնշուած ժողովուրդների ազատագրութեան հարցը, այլ մեծ տէրութիւնների գերիշխանութեան հարցը:

16րդ յօդուածի կարկատան ճլրդ յօդուածից դժգոհ Մ. Խրիմեանը հայ ժողովրդի անունից որպէս դիւանագիտական խարդաւանքի դէմ բողոք, յայտարարեց. «Հայ պատուիրակութիւնը արեւելք պիտի դառնայ իր հետ տանելով այս դասը»:

Որն էր այդ դասը: Դիմելով Հայոց Մայր եկեղեցում հաւաքուած ժողովրդին, Մ. Խրիմեանը յայտնելով հարիսայի ու թղթի շերտի մասին, ասաց. «Հոն, ուր գէնք է խօսողը, ուր սուրերը կը շողշողան, հոն ինչ գործ ունի խնդիրք եւ աղերսութիւններ»⁴:

Ազատութեան հասնելու համար, շարունակում է իր միտքը Մ. Խրիմեանը, պէտք է գնալ գաւառները, ոչ թէ ձեռնբաց, այլ՝ «Մէկ-մէկ գէնք տարէք, գէնք առէք, եւ դարձեալ գէնք: Ժողովուրդ, ամէնէն առաջ քո ազատութեան յոյսը քո վրայ դիր, քո խելիքն, եւ քո բազուկին ուժ տուր, մարդ ինքն իրեն պէտք է աշխատի, որ փրկուի»⁵:

2 ՁԵՐԱԶ, Մ., Պետրիմէն միմչեւ Լոգամ, ի Հայաստանի կոչմակ, 1923, N 18, 550:

3 ԱԼՊՈՅԱՃԵԱՆ, Ա., Միմաս Ձերագ, իր կեանքը եւ գործը, Գահիրէ 1927, 203:

4 «Ամենայն Հայոց Հայրիկ», Բոստոն 1957, 512:

5 Անդ, 513:

Հայրենասէր գործիչը ճիշտ էր հասկացել ազատութեան հասնելու միակ ճանապարհը: Սա գաղափարական շրջադարձ էր ազգային ազատագրական գաղափարախօսութեան մէջ: Այդուհետ ազգային կեանքը մոտաք գործեց սեփական ուժերին յենուելու, նրա օգնութեամբ ազատութեան հարցը լուծելու գաղափարը:

Երիցս ճիշտ էր Յ. Պարոնեանը, երբ ճիշդ յօդուածով խանդավառուած տկարամիտ դիւանագէտների մասին գրում էր. «շատերը պնդեցին այն ատեն, թէ ազգը մեծ օգուտ քաղեց անոնց ուղեւորութենէն, թէ ձայն համելու չէ, այդ օգուտին ինչ ըլլալը վերջը պիտի հասկացուի»⁶:

Իսկ վերջը անփառունակ էր, արիւնով լեցուն: Թուրքական մոլեռանդութիւնը, որ ռուսական զօրքի ներկայութեամբ սաստուեւ էր, սպասում էր այն օրուան, երբ հայերի հովանաւորները կը հեռանան, երբ կը բացուի թալանի ու հաշուեյարդարի ճանապարհները:

Ռուսական զօրքերը հեռանում էին գրաւած շրջաններից: Արեւմտահայութիւնը կանխատեսելով դալիք ծանր ժամանակները, կարինցի ծեր կնոջ բերանով էր արտայայտում իր դժգոհութիւնը. «Ո՛չ գալերմիդ լիմէր, ոչ գնալմիդ...»⁷:

Ռուսների հեռանալուց յետոյ, գրում է «Մշակի» թղթակիցը, «Քղիի պեյերն աւելի կը սասուկացնեն իրենց բռնութիւնները, հետեւաբար աչքդ որ կողմը դարձնես, ողորմելի տեսարան մը կը ներկայացնէ Հայաստանը»: Քրդերի յանցագործութիւնները նկատի ունենալով, թէեւ մէկ ամիս առաջ են մտել կոմիսարները, սակայն դրութիւնը չի փոխուում «Հայքնակ շատ գաւառներու պէս կեդի եւս իր հետաքրքրական «այսմաւորն» ունի, եւ ինչպէս այլ եւ այլ ժամանակներու մէջ կրկնուած ճշմարտութիւն մըն է, այս գաւառն ամէն օր գրեթէ նոր թատերախաղ մը կ'ունենայ, որու դերասանը քուրտն է, տնօրէնը պեյերն, եւ ողբերգութիւնը Հայ երիտասարդներու վրայ կը վերջանայ»⁸:

1880ի անլուր տառապանքի ու գազանային հալածանքի արդիւնքը գաղթն էր: Զրկուած ապահովութեան տարրական հնարաւորութիւնից, կարինահայութիւնը բռնեց գաղթի ճանա-

6 ԵՐԻՑԵԱՆ, Ա., Մի երես կարմոյ մորագոյն պատմութիւնից, ի Փորձ, 1879, N 1, 183:

7 ՊԱՐՈՆԵԱՆ, Յ., Ելք, հտ. Գ., 19:

8 Մշակ, 1879, N1, 100:

պարհը: Սակայն այս անգամ եւս հայերը չէին փրկւում քրդական յարձակումներից: Սպանութիւնները, թալանը, առեւանգումները շարունակւում էին: Վերջապէս կոմիտարների պահանջով «Երեսելի» քուրդ աւագանները ձերբակալւում են: «...Անոնց բացակայութեան միջոցին երկիրն եղեմական խաղաղութիւն մը կը վայելէր. բայց տարին չքուրած, Պեյերն իրենց տեղերը վերադարձան, ով գիտէ ինչ շնորհներով»⁹:

Բէյերի վերադարձը նշւում է երեք հայ երիտասարդների սպանութեամբ: Վ. Տանիշեւան նկարագրելով քուրդ վայրագների գործունէութիւնը, գրում էր, թէ նրանք ազատ են իրենց գործողութիւնների մէջ, որովհետեւ «թուրքական կառավարութիւնը հովանաւորում է նրանց»¹⁰:

Քրդերը ներխուժելով Խնուսի գաւառի Գովաղակ գիւղը Մուկոյ անունով հայի տնից ցանկանում են խլել եզան չորս կաշի: Ինքնապաշտպանութեան ժամանակ Մուկոն ատրճանակով քրդերից երկուսին սպանում է: Գաւառապետի հրամանով դէպքի հետ ոչ մի կապ չունեցող 19 հայեր բանտարկւում են: Պահանջուած չափի կաշառք տալուց յետոյ նրացից տասն ազատում են, իսկ ինը մնում է բանտում¹¹:

Թէ ինչ էր լինելու նրանց ճակատագիրը, պարզ էր: Բանտերում քրիստոնեաների նկատմամբ կիրառուող դաժան գործողութիւնները «երաշխաւորւած էին թուրքական օրէնքներով»¹²: «Նոյնիսկ ինկվիզիցիայի գործադրած միջոցները ոչնչութիւն էին դրանց նկատմամբ: Եթէ երկրում կայ նման արդարադատութիւն, ապա հասկանալի է, թէ ինչ վիճակում է գտնուում մնշուած ժողովուրդը»- եզրափակում է Վ. Տանիշեւան¹³:

Նահանգում հայ-քրդական յարաբերութիւնները կազաւորելու նպատակով, գաւառապետերից մէկի հրամանով, գետում մի քանի քրդերի խեղդուելու պատրուակով, բանտարկւում են հայկական չորս գիւղերի գիւղապետերը: Բայց ճշմարտութիւնն այն է, յիշեցնում է Է. Դիլունը, որ այդ օրահացի կարօտ, թափառական քրդերը իրենք էին ջուրը անցնելիս խեղդուել: Թուրք պաշ-

9 Անդ, 197:

10 Անդ:

11 ТАНИПШЕВА, В., *Позор цивилизации*, СПб. 1897, 10:

12 *Положение армян*, 337:

13 ТАНИПШЕВА, անդ:

տօնեաները գիտէին, որ հայերը անմեղ են, բայց քրդական մոլե-
ռանդութիւնը բորբոքելու նպատակով դիմում են այդ ցուցա-
դրական միջոցին: Բանտարկուածների իւրաքանչիւրից ստանա-
լով 75 ֆունտ կաշառք, գաւառապետը ազատում է նրանց: «Նս
անձամբ տեսել եմ նրանցից երկուսին», - վկայում է է. Դիլոնը¹⁴:

Տեղական իշխանութիւնների նման վերաբերմունքը թեւա-
ւորում էր քրդերին: Բասենի Կրտաբազայ գիւղում է. Դիլոնին
յայտնում են, որ քրդերը իրենց գիւղից տարել են 22 եգ, 2 ձի,
60 կով, 20 ոչխար¹⁵:

Թուրքական կառավարութեան անտարբերութիւնն ունէր իր
պատճառը: Նրան ձեռնտու էր, որ քրդերի օգնութեամբ իրակա-
նացուէր պետական ձուլման քաղաքականութիւնը, որն արագաց-
նելու միջոցների մէջ իր ուրոյն տեղն ունէր հարստահարու-
թիւններն ու հալածանքների օգնութեամբ քրիստոնեայ հպա-
տակների մահմեդականացման մշակուած ծրագիրը: Ինչ կարելի
էր սպասել տեղական պաշտօնեաներից, երբ նրանք անձամբ էին
մասնակցում հայերի դէմ ձեռնարկուող միջոցառումներին:

1891 Մարտի 7ին Կարինի անգլիացի հիւպատոսը յայտ-
նում է, որ գաւառապետ Հուսէինը իր ազգականի հետ Գասպար
անունով հայի գեղեցիկ կնոջը առեւանգելու նպատակով ներխու-
ժել է նրա տուն. Գաւառապետը, ի հարկէ, ցանկանում էր գործն
աւարտել անաղմուկ, բայց հանդիպելով Գասպարի դիմադրու-
թեանն ու կնոջ օգնութեան կանչերին, սպանում է երիտասարդ
կնոջն ու հեռանում¹⁶:

Մէկ ուրիշ դէպք: Քրդերը լծկաններ տանելու նպատակով
յարձակւում են Դերջանի Կախ-կիւ գիւղի դաշտերից մէկում աշ-
խատող չորս եղբայրների վրայ: Հայերը դիմադրում են: Ընդ-
հարման ժամանակ եղբայրներից մէկը սպանւում է: Երեքը վի-
րաւորւում: Քրդերից չորսը վիրաւորւում է, մնացածները գեր-
ւում: Գաւառապետը լսելով այդ մասին, պարսաւում է քրդերին
եւ մղում նոր յարձակման: Քրդերը ազատում են գերուածներին
եւ թալանով բեռնուած հեռանում¹⁷:

14 ДИЛОН, Э., ամդ, 338:

15 Անդ:

16 МАК-КОЛЬ, К. М., Ответственность Англии, в Положние армян, 145:

17 Անդ, 146:

Նահանգի Ամատ գիւղի վրայ յարձակուող քրդերը ամբողջ գիշեր չկարողանալով կոտրել հայերի դիմադրութիւնը, յետ են քաշուում: Թօփրակ կալէի գաւառապետը, որ լսել էր դէպքի մասին, փոխանակ օգնութեան հասնելու, աւելի է գրգռում քրդերի մոլեռանդութիւնը եւ դրդում նոր յարձակման¹⁸:

Աւելին սպասել աւագակապետութեան պաշտօնեայից հնարաւոր չէր: Նրանց հիմնական նպատակը հալածանքների սաստկացումն էր, հայերի դէմ կիրառուող բռնութիւնների քաջալերումը: Նման իրավիճակի պատճառը, գրում է Է. Դիլունը, ըստ «թուրքական հաւաստումների, սկսում են հայերի եւ քրդերի յաւիտեանական պայքարից: Եւ քանի որ այն շարունակուում է եւ չկայ հաշտեցման հնարաւորութիւն, ապա վերանում է նաեւ տեղական իշխանութիւնների ու կառավարութեան պատասխանատուութիւնը»¹⁹:

Կարինի անգլիական հիւպատոսը նկարագրելով նահանգի հայութեան վիճակը, այն բնորոշում է այսպէս՝ «Սուլթանի հպատակ հայերը բացարձակապէս անպաշտպան են...»²⁰: Եւ դա այն դէպքում, թուրք բարեկամին ուղղուած խօսքում գրում է Գր. Դիւելը (Գրիգոր Ճանաչեան), երբ «հայ հողագործը կերակրում է եւ իրեն, եւ ձեզ. եթէ Մուշի, Վանի հողագործը չլինէր, արդեօք ով պէտք է կշտացնէր ձեր անբովանդակ պալատական հարեմի որովայնը իր պարագիտ 600 ծառաներով, 800ի չափ խոհարարներով, որոնց տրամադրութեան տակ ամէն օր դրում էր 12000 գլուխ ոչխար, որոնք կրում էին Հայաստանից»²¹:

Սուլթանական թուրքիայում քրիստոնեայի ունեցուածքը, տունը, անձը, պատկանում էր մահմետականին: Նա այդ իրաւունքից օգտուում էր պատեհ առիթը ներկայանալիս: Իսկ առիթ ստեղծւում էր ցանկացած պահի: Մահմետականութեան իրաւունքների ձեւերից մէկը հանդիսացող յայտարարութիւնը երբեմն կրում էր նաեւ կազմակերպուած բնոյթ, որտեղ առաջին ջուլթակի դերը կատարում էին տեղակայ իշխանութիւնների ներկայացուցիչները:

«Մշակի» թղթակից Հայկակը յայտնում է, որ Կարնոյ առաջնորդի կողմանէ պատրիարքարան գիր մը հասած է, որ կը

18 Մշակ, 1880, 204:

19 ДИЛОН, Э., ամդ., 341:

20 Положные армян, 133:

21 Ձիթենի, Թիֆլիս 1915, 317:

նկարագրէ խիզանի գաւառի ցաւալի վիճակը. «Գաւառը պաշարուած է. քրդեր, տէրութեան պաշտօնեաներն, զօրքերն ամէն չարիք կը գործադրեն, հազիւ քանի մը հայեր կարող եղած են փախչիլ ու գալ ի Կարին ու իրենց դառն վիճակը ներկայացնել»: Այնուհետեւ՝ «ուր հայ կայ, կառավարութիւնը որեւէ ջանք, դաւ, խարդաւանք չի ինձայել աղփատացնելու, ցրելու, ջնջելու այդ հայութիւնը»²²:

Սուլթանի քաղաքականութիւնը պարզ էր՝ աւերել հայութեան տնտեսական վիճակը, դրան գումարել քաղաքական ու կրօնական հալածանքը եւ հայերին դրդել կամ գաղթի, կամ կրօնափոխութեան:

«Վերջին լուրերինն նայելով, - գրում է «Մշակը», - Թուրքիայի հայերի դրութիւնը, մանաւանդ Թուրքիայի ասիական մահանգներում, հետզհետէ անտանելի է դառնում: Ուր են մնացել քարեմորդութեան խոստումները, ինչ եղաւ Ս. Ստեփանոյի եւ Բեռլինի դաշմագիրների այն յօդուածները, որոնք հայերին էին վերաբերում»²³:

Անմոռանալի են Բաֆֆու խօսքերը, նա ժամանակին էր զգացել Ճորդ յօդուածի հետեւանքները եւ արեւմտահայութեանը կոչում էր ինքնապաշտպանութեան եւ ոչ թէ խորհուրդ էր տալիս փաթաթուել քաղցր անուրջներին: Իսկ Յ. Պարոնեանը հայկական թերթերի խմբագիրներին խորհուրդ էր տալիս քիչ օգտագործել բարենորոգութիւն բառը, որովհետեւ այն բորբոքում եւ նոր գործողութիւնների է դրդում հարստահարիչներին²⁴:

Արեւմտահայութիւնը սեփական ուժի նկատմամբ հաւատը կորցնելով, ապրելու իրաւունք էր հայցում ղեսպաններից ու պատրիարքից: Արդարացի էր Յ. Սուաճեանը, երբ գաւառահայութեանը խորհուրդ էր տալիս յոյսը կտրել Պոլսի երեւելիներից. «Ով, ասիաբնակ հարստահարեալ հայեր, դուք որ մեծամեծ յոյսերով եւ եռանդուն փափաքով Պոլսոյ հայերէն օգնութեան կապաւէք, քիչ մալ հաքերեցէք, որ անոնք հոս ինքզինքնին գտնեն, եւ նախ առ միմեանս ունեցած պարտաւորութիւնն ինքնին ճանչնան եւ ձեզի ալ կեանք տան:

22 Մշակ, 1879, N 2:

23 Անդ, N 6:

24 ՊԱՐՈՆԵԱՆ, Յ., Ելք, հտ. Դ., 99:

Համբերեցե՛ք, որ մը հարկաւ ձեր պաղատանացը լսող կը գտնուի»²⁵։

Աւելին, Պոլսի երեւելիներն ու պատրիարքարանը ժամանակի մեծ մասը ծախսելով «Պալսոյ օրինաւորութեան» վրայ, «գաւառներն երեսի վրայ թողած են։ Այս ընթացքը եթէ դարձեալ այսպէս շարունակուելու ըլլայ, լուսաւորչական հայ ազգ միայն պոլսեցիքս պիտի կոչուինք, եւ կեցութեան վարչութիւնը պիտի նմանի անանկ հօր մը, որն որ իւր փառքը իր համգասութեան մէջ փնտռելով անհոգ կը կենայ զինքը յիշատակով անմահացնող սերնդին սուրբ պարտքերուն»²⁶։

Ուրիշ խօսքով, Յ. Սուաճեանը պատրիարքարանին, երեւելիներին, ազգային վարչութեանը նպատակամղում էր գաւառահայութեան խնդիրներէ, հոգսերի լուծմանը, եթէ ոչ արեւմտահայութիւնը՝ ինչպէս աւագ կը կորչի ծով հարստահարութիւններէ ու կեղեքումների մէջ։ Մինչդեռ մեր զօրութիւնը «Մեր Հայաստանի եղբայրք են, առանց անոց աշխարհի առջեւ ոչ մէկ բանով մը կրնանք պարծիլ, ուստի բաւական է մինչեւ ցարդ զանոնք յորդորանոք միիթարելմիս, ալ սկսիմք այսուհետեւ կենդանացուցիչ միջոցներով զանոնք ոգեւորել»²⁷։

Խաբուած ու հարստահարուած ժողովրդին կենդանացնելու փորձերը բախուում էին բարբարոսապետութեան պատնէշներին։ Ստրկացուած վիճակից դուրս գալու ելք փնտռողներին Յ. Պալոնեանը հեգնանքով հանգստացնում էր, թէ անհանգստանալու պատճառներ չկան, շուտով բոլորը Դերջանի գայմազամի պէս կը գործեն եւ հարցերը կը լուծուեն։ Իսկ ի՞նչ էր կատարուել։ Կարինի նահանգապետը լսելով երկու հայ աղջիկների առեւանգման լուրը, Դերջանի գաւառապետին հրամայում է գտնել «չարագործներին»։ Գաւառապետը կարգադրում է զինուորներին։ Վերջիններս «անզգուշաբար» ձերբակալում են առեւանգիչ թուրքերին։ Զայրացած նահանգապետը գաւառապետից պատասխան է պահանջում։ Գաւառապետը սխալն ուղղում է այս կերպ՝ նա ազատում է թուրք յանցագործներին եւ բանտարկում է առեւանգուած աղջիկներին։

25 ՍՈՒԱՃԵԱՆ, Յ., Հրապարակախօսութիւն, 328-329։

26 Անդ, 330։

27 Անդ։

Յ. Պարոնեանը կծու ծաղրով նկատում է՝ «եթե Դերջանի քայմաֆանը գիտեմար, որ թուրքերու երկու հայ աղջիկ փախցնելն յանցանք է՝ հարկաւ անմիջապէս զանոնք կը ձերբակալէր...», բայց անմեղ թուրքերը բարեգործութիւն էին կատարել, էլ ինչպէս կարելի էր նրանց «վհատեցնել»²⁸:

Հարստահարութիւնները, առեւանգումները գնալով նոր կերպարանք էին ստանում: Քրդերը զգալով տեղական իշխանութիւնների համակրանքը, աւելի սանձարձակ էին դառնում: Կարինի գիւղերից մէկում քրդերը սպանելով մի հայի, անդամ առ անդամ կտրատում են ու յայտարարում՝ «Ահա մեզ կը սպանենք զՔեզ եւ թող կեաւորներու թագաւորն գայ զՔեզ ազատէ եւ քրիստոնեաների ազատութեան համար պատերազմներ անէ»²⁹:

Մահմետական սանձարձակ ամբոխը առանց վախի ու պատասխանատուութեան, օրը ցերեկով էր կատարում իր սեւ գործը: Կարինում այդպէս սպանուեցին ի՞նչ Բաստուրմահեանը եւ մէկ այլ երիտասարդ, որի «դիակը ժողովուրդը չէր թոյլատրում հողիմ յանձնել, մինչեւ չպատժուէին յայտնի յանցագործները»: Հայերը մտադրութիւն են ունեցել զմռսել դիակը եւ ուղարկել Անգլիա, «իբրեւ մի նոր ապացոյց խոստացած քարեմորթութիւններու գործադրութեան»³⁰:

Ինչ բարենորոգումների մասին էր խօսքը, երբ «Թե թուրքիայի, եւ թէ Անգլիայի համար հայերը եւ Հայաստանը աչքի փուշ են դարձել: Նրանց գաղտնի դաշնագրութիւնը նրա մէջն էր կայանում, որ հայերին ոչնչացնեն Հայաստանի մէջ, ախորհն հայերին Հայաստանից»³¹:

Դատարանը՝ սուլթանի հլու կամակատարը, ոչ միայն չէր պատժում քրդերին ու թուրքերին, այլեւ արդարացնում էր: Այդպիսի մի դէպք էլ տեղի է ունենում Կարինի վարդենիս գիւղում, երբ աղջիկ առեւանգելու համար յարձակուող քրդերին դիմադրելու ժամանակ սպանւում է երկու քուրդ, մէկ հայ: 17 հայեր ստանում են տասնհինգ տարուայ բանտարկութիւն, իսկ քրդերը... ազատւում են³²:

28 ՊԱՐՈՆԵԱՆ, Յ., Ելք, հտ. Դ., 307:

29 Մշակ, 1879, N 7:

30 Անդ, N 13:

31 Մշակ, 1879, N 6:

32 МАК-КОЛБ, К. М., 62. աշխ., 169-170:

Արեւմտահայութեան կեանքը հարուստ էր նաեւ այնպիսի դէպքերով, երբ աւագակ քուրդը ու թուրքը թալանելուց, սպանելուց յետոյ, դրանով չբաւարարուելով, ժողովրդին բռնի կրօնափոխում էին, պղծում եկեղեցիները, վանքերը: Քրդերը Դերջանի Մանչ գետի եկեղեցին կողոպտելուց յետոյ դռան ճակատից կախում են սատկած շուն³³:

Աւելին, քրդերը խաբելով քահանայի տղային, նրանից վերցնում են նշխարք եւ տալիս շանը³⁴:

Քրդերը նման ձեւով են վարուել նաեւ մէկ այլ գիւղում³⁵, իսկ սուրբ Յովհաննու վանքից կողոպտում են եկեղեցու զարդերը, նկարները, 3272 արծաթեայ դրամ³⁶:

Մէկ այլ դէպքում քրդերը եկեղեցի են մտնում ժամասացութեան պահին եւ վարդապետի ձեռքից խլելով նշխարքը, տանում կապում են իրենց շան պոչից³⁷:

Հայ ժողովրդի քաղաքական անապահով վիճակի մասին է խօսում Յ. Պարոնեանի այն վկայութիւնը, որ յայտնում է մի հայի նկատմամբ կարսից գաղթող թուրքերի դաժանութեան մասին.

«Տես, այս մեծ յանցանքն է, ուսագանի օրով թուրքի մ'առջեւ հաց ուտել ... ռֆիր ... կախուելու էր այդ թշուառականը այս աններելի յանցանքը մ'է, մամաւանդ տանկաստանուց համար, որ անօթութեան դիմամալոյ քաւական վարժութիւն ունիմք»³⁸:

Սկսելով քաղաքական հալածանքը, սուլթանը մտադիր էր հայ ժողովրդի մէջ մեղցնել ազգային գիտակցութիւնը, մոռացնել տալ հայաստան անունը:

Սկսուած հալածանքների առաջին զոհերից մէկը՝ Մ. Նալբանդեանի բարեկամ նշանաւոր բժիշկ Յ. Քեաթիպեանն էր: Կառավարութիւնը արգելում է ոչ միայն հետաքննութիւնը, այլեւ հետապնդում է նրանց, ովքեր փորձում էին բացայայտել սպանութեան հանգամանքները, որի արիւնոտ ճանապարհը տանում էր Բարձր Դուռ:

33 Մշակ, 1880, N 5:

34 Դիւան Հայոց Պատմութեամ, Կ. ԺԳ., Թիֆլիս, 1915, 86:

35 Ամդ, 88:

36 Ամդ, 120:

37 Ամդ, 124:

38 Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ, Ելժ, Կտ. Դ., 311:

Սուլթանը արգելում է նաեւ Վ. Մամիկոնեանի, հայ ժողովրդի հերոսական պայքարի դրուագները ներկայացնող նկարների ցուցադրումն ու վաճառքը, Հայաստանի անցեալը, պատմական վայրերի աւերակները ամփոփող լուսանկարների օգտագործումը:

«Աւերկա՛մ Հայաստանի կառավարութեան կողմէն ամէն օր կ'փնտրուին, ինչպէս նաեւ այն ամէն գրքերն, որոնց մէջ Հայաստան բառը կը գտնուի: Ամէն օր կը ձերբակալուին եւ կրամտարկուին Հայկայ եւ Վարդանայ պատկերներն...»³⁹:

Հայկական դպրոցներում արգելում է մարմնամարզութիւնը, որովհետեւ այն աշակերտների մէջ ռազմատենչ ոգի է ծնում, հայ ժողովրդի պատմութիւնը, որովհետեւ այն աշակերտների մէջ տարածում է ազգային գաղափարներ եւ այլն:

Կարինից ուղարկուած թղթակցութիւններից մէկում Հայկակը խօսելով գործադրուող հալածանքների մասին, գրում էր. «...Միայն սա գիտեմք, թէ ռուսականութեան պաշտօնեաներ եւրեւսկայական երկիւղներով կը մոլեգնի եւ կարծէ, թէ Հայկի եւ Վարդանի պատկերներն են հայկական հարցի պատճառները եւ անխնայ կը հալածէ գանձնաւոր ուր որ տեսնէ: Գրավաճառներն կը ձերբակալուին եւ խիստ հարցաքննութեանց կ'ենթարկուին: Այդ անմեղ պատկերներն 25 տարիէ ամէն տեղ կախուած են եւ ոչ ոք կը մտածէր յեղափոխական գաղափար մը ընծայել նոցա»⁴⁰:

Դեռեւս 1876ին, օսմանեան սահմանադրութեան տարում, սկիզբ էր դրուել քաղաքական հալածանքին: Նոյն թուականին Գալթասարայի լիցէյից հեռացում են 95 ոչ մուսուլմանական ծագում ունեցող աշակերտներ, թէեւ լիցէյի կանոնադրութեամբ քրիստոնեաները եւս իրաւունք ունէին սովորելու այդ հաստատութիւնում:

1890ին Կարինից յայտնում էին, որ թուրքական իշխանութիւնները արգելել են կաթոլիկ դպրոցում, որի տնօրէնները Ֆրանսիացիներ էին, աշխարհագրական ատլասների օգտագործումը, որովհետեւ «Փոքր Ասիայի քարտեզները պարունակում էին նաեւ Հայաստանի նահանգները...»⁴¹:

39 Փարոս Հայաստանի, 1880, N 4:

40 Մշակ, 1880, 216:

41 МАК-КОЛБ К. М., № 2. աշխ., 176:

Նոյն հեղինակը նկարագրում է մի դէպք եւս, երբ ձերբակալւում է մի ռուսահայ երիտասարդ այն բանի համար, որ նրա մօտ գտնուում են թուղթ, որի վրայ գրուած էին այն գիւղերի անունները, որտեղով անցել էր նա իր ճանապարհորդութեան ժամանակ⁴²:

Շարունակուող քաղաքական հալածանքի պատկերաւոր արտայայտութիւնն է Ա. Արփիարեանի «Կարմիր ժամուց» վիպակը: Աղօթքի ուսուցման ժամանակ «ազատութիւն եղբարց մերոց գերելոց», «թագաւորաց քրիստոնէից» բառերի փոխարէն քահանան երեխաներին սովորեցնում է հետեւեալ արտայայտութիւնը. «Սա «ա»ն քերնէդ կամացուկ մը կը հանես հագալով մը: Մարդ եմք, հագերմիս կը բռնէ. ան ա մեղք չէ եւ. «զատ»ը կ'ուտես. կ'ուտես, տէր-տէր, կ'ուտես չէ մէ ան մեզի կ'ուտէ: «Եղբարց մերոցին» հագդ մի քիչ կ'անցնի: «Գերելոցին»՝ վրայէն, լըփուտելով»⁴³:

Թուրքական խաւարամու իրաւակարգում, ուր բառերն ու արտայայտութիւններն անգամ բռնադատուած էին, ուր օրէնքը ուժն էր, իսկ բանականութեան ու մտաւոր զարգացման մակարդակը թալանի, սպանութեան հաշիւը պահելը, պարզ է որ հալածանքի էր ենթարկելու քաղաքակիրթ ամէն մի ժողովուրդ: Աւելին, քանի որ թուրքերը ընդունակ չէին անգամ իւրացնելու կամ ընդօրինակելու հպատակ ժողովուրդների առաջաւոր մշակոյթը, ձգտում էին աւերածութեան, հարստահարման ճանապարհով իրականացնել պատմութեան մէջ չլսուած մի քաղաքականութիւն՝ հպատակ ժողովուրդների բարձր մշակոյթը գնահատելով իջեցնել, հաւասարեցնել իրենց ցածր մակարդակին: Այսինքն՝ Ղ. Աղայեանի խօսքերով ասած՝ «դժոխքի մէջ հնարաւոր է արդեօք բռնակալի մէջ գուր ու խնամք փնտռել ու գտնել քաղաքակրթութեան եւ լուսաւորութեան հետքն ու արդիւնքը»⁴⁴:

Ի. Դարի ՏՕական թուականներին նոր ուժով բռնկած հալածանքները սահմանազատում մտցրին հայ հասարակական խաւերի մէջ: Պոլսահայ մեծահարուստները կողմնորոշուեցին դէպի սուլթանը, պնդելով այն միտքը, թէ հնարաւոր չէ հայ ժողովուրդին դուրս բերել նրա ճիրաններից, ուստի անմտութիւն է հայ

42 Անդ, 170:

43 ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ, Գ., Ա. Արփիարեան, Երևան, 1955, 239:

44 ԱՂԱՅԵԱՆ, Ղ., Մի երես մեր նորագոյն պատմութիւնից, Մոսկուա 1881, 3-4:

քսակատէրերի կարողութիւնը վտանգի տակ դնելը: Անհրաժեշտ է խոհեմութիւն ցուցաբերելով վանել թուրքական մոլեռանդութիւնը: Անկումային տրամադրութիւն էին ապրում նաեւ մանր ու միջին կարողութիւն ունեցողներն ու մտաւորականութեան որոշ ներկայացուցիչներ, որոնք ազգի ապագայի նկատմամբ հաւատը կորցնելով, սարսափում էին ներկայից:

Ահա այսպիսի վիճակում էր Արեւմտեան Հայաստանը, երբ Տաճկաստան դժոխքից փրկուելու ուրիշ ելք չտեսնելով, կարինահայութիւնը եւս բռնեց գաղթի ճանապարհը:

Է. Ռեկիւի տուեալներով, 1878-1881 թուականներին թուրքիայից գաղթել են 87760 քրիստոնեայ: Ռուսաստանից թուրքիա են ներգաղթել 21390 մահմետական⁴⁵:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԶԱՏԻԿԵԱՆ

45 ՌԵԿՅՈՒ, Է., *Հագիստամ, Հայաստամ եւ Քրդստամ*, Վաղարշապատ 1893, 24:

Summary

**THE CONSEQUENCES OF THE RUSSIAN-TURKISH WAR
1877-1878 ON THE ARMENIAN CAUSE AND
THE REGION OF KARIN**

HOVHANNES ZATIKYAN

The second half of the 19th century's most important event in the history of Western Armenians was the Russian-Turkish War of 1877-1878. Although it ended in Russian victory, the Armenian Question did not achieve a lasting resolution. Article 16 of the Treaty of San Stefano and Article 61 of the Treaty of Berlin remained unfulfilled.

The repressive Ottoman Turkish regime took advantage of the conflicting points of view of the Great Powers and began a period of major pogroms that were aimed at assimilating Western Armenians and forcing them to emigrate. As a result, the lands conquered by them would end up with a majority population of Turkish tribes.